

УДК: 355.48(497.6)“1995”
355.3(497.6)“1992/1995”
COBISS.SR-ID 161831177
DOI број: 10.5937/vig2402127V

Језик рада: Српски
Примљен: 02.09.2024.
Прихваћен: 30.12.2024.
Тип рада: оригиналан научни рад

Мср Георгије Вулић, истраживач виши сарадник
Институт историјских наука
Универзитет у Источном Сарајеву
Пале, Република Српска, Босна и Херцеговина
E-mail: georgijevulic999@gmail.com

КРАЈ ЈЕДНЕ ЕПОПЕЈЕ: СЛОМ СНАГА ВОЈСКЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У ШИРЕМ РЕЈОНУ ВОЗУЋЕ СЕПТЕМБРА 1995.

АПСТРАКТ: Возућа је током Одбрамбено-отаџбинског рата представљала један од симбола одбране Републике Српске (РС). Током прве три ратне године Срби из долине ријеке Криваје, ослоњени на положаје Војске Републике Српске (ВРС) на планини Озрен, успијевали су се одбранити од вишеструко бројнијих јединица својих ратних противника. Промијењене ратне околности током 1995. године, подстакнуте директним укључивањем авијације НАТО-а у рат и оснаживањем формација сукобљених са ВРС, довеле су до слома српских јединица у ширем рејону Возуће током јесени те године. У раду се на основу архивске грађе и релевантне литературе анализирају ова борбена дејства, праћена стравичним злочинима које су над српским заробљеницима починили војници из исламских земаља.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Возућа, офанзива, Озрен, НАТО, злочини, муџахедини, Војска Републике Српске, Армија Републике Босне и Херцеговине.

Стратешки значај Возуће и околине

Простор општина Завидовићи и Бановићи прије избијања рата на подручју некадашње Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине (СР БиХ) у значајном броју насељавали су православни Срби. На територији Завидовића по попису из 1991. године живјело је 11.640 Срба, што је чинило преко 22% укупног становништва ове општине. Установљено је, такође, да је у Бановићима живјело 4.514 лица српске националности, што је чинило 17% од укупне популације ове општине. У појединим руралним дијеловима ових општина Срби су чинили и апсолутну већину.¹ На етничку слику овог простора у великој мјери утицао је и геноцид који је спроведен над српским народом у Независној Држави Хрватској (НДХ).²

О вијековном српском присуству на овом простору свједочили су, почетком деведесетих година XX вијека, манастир посвећен Светој Тројици крај ријеке Возућице и рушевине манастира посвећеног Светом Пантелејмону, недалеко од Гостовића. Ови манастири били су центри духовног окупљања и симбол српског опстанка у долини ријеке Криваје.³

Памћење догађаја из времена Другог свјетског рата, а нарочито претрпљеног геноцида, допринијело је развијању свијести код српског народа у долини Криваје да се такав развој ситуације не смије поновити у сложеним околностима распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ). Управо због тога, српски народ овог краја је одлучио да се политички и војно организује. Простор Возуће и околине, насељен претежно српским становништвом, представљао је окосницу новоформиране Српске општине Завидовићи. У војном погледу, финални чин организовања српског народа на овом простору представљало је формирање 4. озренске лаке пјешадијске бригаде, познатије као Возућка бригада. У тренутку оснивања њен командант био је мајор Новослав Николић.⁴

¹ *Nacionalni sastav stanovništva: rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991.* (Sarajevo: Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, 1993), 14, 124–125.

² Ранко Пејић, *Срби на Озрену и Возући: живот и страдања* (Београд: Мирослав; Бања Лука: Друштво историчара Републике Српске, 1998), 265–315.

³ Ненад М. Цвјетковић, *Битка за Возућу (1992–1995)*, 2. допуњено издање (Београд: Јован Чакаревић; Добој: Удружење Завидовићана, 2024), 27.

⁴ Ову бригаду сачињавало је око 1.500 бораца, који су били распоређени на линији одбране дугој 40 километара. *Исто*, 194, 200.

Осим локалног становништва, на почетку рата у ширем рејону Возуће било је смјештено и 2.175 избјеглица српске националности из Завидовића, Бановића, Олова, Кладња, Сарајева, Жепе, Немиле, Зенице и других дијелова средње Босне.⁵ Веома значајан догађај за даљи развој ратне ситуације на овом простору представљало је и напуштање Станице јавне безбједности у Завидовићима од стране српских полицајаца. Они су се на самом почетку рата, заједно са својим командиром Јевтом Благојевићем, премјестили на простор Возуће.⁶

За муслиманско⁷ руководство је од пресудног значаја било да снаге Армије РБиХ (АРБиХ) овладају овим простором, с обзиром на то да је Возућа са околином раздвајала два сусједна и индустријски најразвијенија региона који су се већ налазили под контролом њених јединица: зенички и тузлански. Осим тога, простор Возуће и околине је на тај начин раздвајао 2. (тузлански) и 3. (зенички) корпус Армије РБиХ (АРБиХ). Управо због толиког значаја, возућко ратиште било је једно од најактивнијих у читавој РС.⁸

Борбе на овом подручју вођене су готово без престанка од самог почетка рата. Дубина одбране српских положаја значајно је смањена децембра 1992. године, када су јединице АРБиХ овладале селом Гостовићи и околином. Једину везу са остатком РС трупе из Возуће остваривале су преко сјеверног дијела својих положаја, наслоњених на планину Озрен и српске бригаде које су дјеловале на њеном подручју.⁹

Како је вријеме одмицало, Возућа је војнички постајала све значајнија објема зараћеним странама. На такав развој ратне ситуације утицала је и чињеница да би спајање српских снага из рејона Возуће и Нишићке висоравни код Олова значило потпуно цијепање тери-

⁵ Након доласка избјеглица на почетку рата, на возућком подручју било је укупно 6.530 становника. Овај број се константно мијењао, с обзиром на то да су готово стално пристизале нове избјеглице, док је један дио становништва преко Озрена и Добоја одлазио у унутрашњост Републике Српске. *Исто*, 38.

⁶ Борис Радаковић и Јовица Рудић, „Кратак преглед појединих ратних операција 1992–1995. године”, у: *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату: историјски преглед*, уредник Предраг Лозо (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2018), 213.

⁷ Овај термин биће коришћен и надаље, искључиво због уједначавања текста, иако је септембра 1993. године проглашена бошњачка нација. Детаљније о овом питању у: Владе Симовић, „Религијско обликовање бошњачке нације”, *Политеиа*, IV, бр. 8, (2014), 351–369.

⁸ Бојан Димитријевић, *Генерал Младић и Војска Републике Српске* (Београд: Catena mundi, Институт за савремену историју, 2019), 146.

⁹ *Исто*, 146.

торије под муслиманском контролом у Босни и Херцеговини на два дијела. Остваривање те могућности није било нимало једноставно, нарочито ако се има у виду да је додирна тачка 1. (сарајевског), 2. и 3. корпуса АРБиХ била на планини Звијезда, која је раздвајала простор Возуће од Олова. Опасност од успостављања оваквог „резервног коридора” српских снага веома брзо су увидјели и муслимански стратеги, који су огромну пажњу посвећивали управо Возући и чинили су све како би уклонили било какву могућност за извођење неке такве акције ВРС. Изгледало је да заузимање долине Криваје представља најједноставнији начин да се то учини.¹⁰

Српски борци Возуће и околине су на самом почетку рата запосјели доминантне објекте на том простору, јер су народ и руководство овог краја одлучили да се бране и чувају своје домове, без жеље за освајањем туђих територија. Припадници ВРС на овом простору називани су „чуварима манастира”, док је сама Возућа у каснијим фазама рата називана „Српским Стаљинградом”, због вишегодишње одбране у условима готово потпуне одсјечености од остатка РС.¹¹

Сваким даном рата напади снага АРБиХ постајали су све жешћи на возућком ратишту. Критчан тренутак за јединице ВРС догодио се маја 1994. године, када су муслиманске снаге овладале котом Вијеца, која се сматрала једним од симбола српске одбране на овом простору. Након те акције била су запаљена и околна српска села. Та ката је имала изузетан стратешки значај, с обзиром на то да је доминирала над Бановићима и Лукавцем. Након поменуте акције губици у српским редовима били су врло велики, погинула су 52 борца 1. крњинске лаке пјешадијске бригаде, док је 48 било заробљено. Падом Вијенца сломљено је десно крило возућке одбране. Линија српске одбране на овом простору имала је, картографски гледано, прилично необичан изглед.¹²

Колики је значај Возућа са околином имала за Републику Српску највјерније свједоче сљедеће ријечи тадашњег председника Републике Српске - Радована Караџића, који је приликом посјете Возући, 1994. године, изјавио: „Бранећи Возућу, бранећи чуке око Возуће,

¹⁰ Ненад М. Цвјетковић, *н.д.*, 50.

¹¹ *Исто*, 64, 159.

¹² Борис Радаковић и Јовица Рудић, *н.д.*, 221; Немања Вујић, „Егзодус Срба из долине Криваје 1992–1995”, у: *Хумски зборник 2. Српски идентитет и историјски процеси*, уредник Симо Радић (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2024), 119; Ненад Цвјетковић, *н.д.*, 63, 65.

ми бранимо Београд, бранимо Бањалуку, а богами бранимо Москву, мада то они можда још не знају.”¹³

Нови ратни противник – укључивање муџахедина у рат

Прве групе муџахедина¹⁴ пристигле су на простор Босне и Херцеговине током прољећа 1992. године. Временом је њихов број постајао све већи. Својим дужностима сматрали су џихад („свети рат”) и учење локалног становништва „правом исламу”. Од ових исламских добровољаца из иностранства у зони одговорности 3. корпуса АРБиХ формирана је, 1993. године, јединица „Ел муџахедин”¹⁵. Овом одреду су се прикључивали и поједини локални муслимани.¹⁶

Имајући науме о заузимању Возуће, руководство АРБиХ је током 1995. године одлучило да се освоји Подцјелово, једна од кључних кота за ВРС на овом подручју. Било је то изузетно чврсто упориште српских формација које је називано и „капијом Озрена”. За ову акцију ангажоване су неке од најелитнијих јединица АРБиХ, између осталих и одред „Ел муџахедин”. Након овладавања поменутом котом, овај одред је, почетком јуна 1995. године, претпочињен 35. дивизији¹⁷ 3. корпуса АРБиХ за даље акције извиђања и извођења нападних дејстава усмјерених ка српским положајима широм возућког ратишта.¹⁸

Од тог момента одред „Ел муџахедин” је преузео кључну улогу у борбама на овом стратешки веома значајном простору. Љето 1995. донијело је нове изазове за српске борце у ширем рејону Возуће. Све више се стезао обруч око ратника који су већ пуне три године успјешно бранили своје домове и нејач која се налазила у позадини фронта. Мулиманске снаге извршиле су најжешће ударе током мјесеца јула.

¹³ Немања Вујић, *н.д.*, 120.

¹⁴ Овај термин се обично преводи као „Алахов борац” или „свети ратник”.

¹⁵ У изворима се могу пронаћи и изрази „Ел муџахид” и „Ел муџахидин” када се мисли на овај одред.

¹⁶ Први командант одреда био је Абу Харис из Либије, а његов замјеник Абу Мали из Алжира. Команданти, али и остали припадници одреда користили су најчешће псеудониме, а знатан број њих припадао је озлоглашеној терористичкој организацији Ал Каида. Kosta Nikolić, „Mudžahedini u Armiji Bosne i Hercegovine 1992–1995.”, *Istorija 20. veka*, XLI, br. 2, (2023), 456–457, 461–463.

¹⁷ Сједиште ове јединице налазило се у Завидовићима.

¹⁸ Onlajn arhiva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), Objedinjeni sudski spisi (OSS), IT-04-83: Delic, dokaz 00396, ARBiH, Komanda 3. korpusa, Angažovanje Odreda „El mudžahidin” u z/o 35. divizije, naređenje, Str. pov. br. 02/3-1-302, 02.06.1995.

Тада су српске позиције додатно ослабљене, услед губитка појединих објеката веома значајних за одбрану.¹⁹ Осим тога, јединице АРБиХ успјеле су заплијенити и значајну количину оружја и оруђа.²⁰

Велики број погинулих и заробљених војника, уз знатне територијалне губитке, ипак нису успјели поколебати борце ВРС, који су наставили да пружају отпор знатно многобројнијем противнику. Они су, након поменуте јулске офанзиве муслиманских снага, успјели извршити контраудар, који је допринио повлачењу јединица АРБиХ са појединих претходно заузетих објеката.²¹ У нападима на српске положаје гинули су и поједини припадници одреда „Ел муџахедин“, који су се још од 1992. налазили у јединицама АРБиХ.²²

У јулским борбама припадници „Ел муџахедина“ заробили су 11 припадника 1. лаке прњаворске пјешадијске бригаде ВРС, које су касније саслушавали припадници одјелења безбједности 35. дивизије АРБиХ. Тадашњи командант одреда „Ел муџахедин“ - Абу Мали, изричито је забранио преузимање ових српских заробљеника.²³ Тада су у прихватном центру у Ливадама (општина Завидовићи) извршена ритуална убиства једног дијела заробљеника, којима је одсијецана глава.²⁴ Српски борци су након ових догађаја постали потпуно свјесни са каквом врстом вјерских фанатика се суочавају, али их чак ни овакви потези ратних противника нису натјерали на напуштање свог завичаја.

Однос командног кадра у АРБиХ и одреда „Ел муџахедин“ није увијек био на завидном нивоу. Често је истицана непоузданост припадника „Ел муџахедина“. Проблем је стварало и то што су муџахедини неријетко отимали заробљенике из других јединица АРБиХ и потом их одводили у своје логоре. Све радње које су самоиницијативно изводили, без договора са командантима АРБиХ, правдали

¹⁹ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00457, ARBiH, Komanda 35. dKoV, Vanredni operativni izveštaj, Str. pov. br. 02/2-1-2223-073/95, 23.07.1995.

²⁰ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00459, ARBiH, Komanda 35. dKoV, Informacija o b/d u z/o 35. dKoV, Str. pov. br. 02/2-1-2223-075/95, 24.07.1995, 2.

²¹ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 01051, ARBiH, Komanda 3. korpusa, Vanredni borbeni izvještaj, Str. pov. br. 02/1-217, 27.07.1995.

²² MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00113, ARBiH, 3. korpus, Uvjerjenje o pogibiji, Broj 11/04-2-1690, 28.11.1995.

²³ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00957, ARBiH, 3. korpus, Odjeljenje službe bezbjednosti, Zarobljeni agresorski vojnici, Broj 03/1-163-292-1, 23.07.1995.

²⁴ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, Presuda od 15. septembra 2008, 75.

су ставом да „њима може да командује само Алах”.²⁵ Несугласице између локалног војног руководства и муџахедина настајале су и због пљачкашких акција ових исламских ратника из иностранства. Они су имали и изузетно негативан однос имали и према католичком становништву, па су чак скрnavили и њихова гробља.²⁶

Припреме АРБиХ за операцију заузимања долине Криваје

Након успјеха постигнутих током љета 1995. године, муслиманско војно руководство је намјеравало да у потпуности ријеши питање Возуће у своју корист, чиме би значајно била убрзана комуникација на путу Зеница – Тузла, а дошло би и до директног спајања 2. и 3. корпуса АРБиХ. У складу са таквим наумима, 25. августа 1995. године издата је заповијест за извођење операције која је у 3. корпусу именована као „Фарз-95” („Божија заповијест”), а у 2. корпусу као „Ураган-95”. Одред „Ел муџахедин” је ову операцију означио као „Бадр ал Босна”.²⁷

У заповијести за извођење напада, коју је потписао командант 35. дивизије, пуковник Фадил Хасанагић, наређено је да 35. дивизија са одредом „Ел муџахедин” изведе офанзивна дејства на правцу Подпаљеник – Паљеник – Стог, те да у садејству са сусједним јединицама и снагама 2. корпуса са правца Клупе – Црни врх – Ланишта нанесе јединицама ВРС што веће губитке. Циљ је био да ове формације успоставе нову линију одбране: Марковића вис – Ђурића вис – Прокоп. Замишљено је било да у рејону Прокопа и рејону села Стог буде извршено дуго очекивано спајање јединица 2. и 3. корпуса. У овој заповијести посебно је био истакнут значај овладавања стратешки важним објектом Паљеник. Одређено је да готовост трупа за напад

²⁵ Катарина Ђуровић, „Учешће муџахедина у грађанском рату у Босни и Херцеговини деведесетих година двадесетог века” (мастер рад, Универзитет у Београду, Академске студије Тероризам, организовани криминал и безбедност, 2019), 65.

²⁶ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00780, ARBiH, 3. korpus, Odjeljenje službe bezbjednosti, Nezakonito i nasilničko ponašanje pripadnika odreda „El mudžahedin”, saznanja, Broj 03/1-174-201-1, 03.09.1995.

²⁷ Данко Боројевић и Драги Ивић, *Војска Републике Српске: 12. мај 1992 – 31. децембар 1995.* (Београд: Српски ратни ветерани општине Чукарица, 2014), 312; Немања Вујић, *н.д.*, 122.

буде 5. септембра у 04:00 часа. Одобрење за извођење ове операције дао је командант 3. корпуса, бригадир Сакиб Махмуљин.²⁸

Кључни правац напада био је усмјерен ка објекту Паљеник. Акцију овладавања овом изузетно важном стратешком котом требао је да изведе одред „Ел муџахедин” уз прикључене јединице. Након тога су ове трупе требале да се спусте ка ријеци Криваји, те да заузму комуникацију Стог – Каменица – Прокоп. Било је наређено и да се обезбиједе девизна средства у износу од 10.000 DM (тадашње немачке марке, прим. аут.) као наградни фонд за припаднике јединица 35. дивизије.²⁹

За ову операцију припремљена је и артиљеријска подршка, а само дјеловање снага АРБиХ испланирано је готово до најситнијих детаља. На реферисању команданата АРБиХ након борби у Возући и околини, Сакиб Махмуљин је навео да је за ову операцију било ангажовано 12.000 до 14.000 бораца из 3. корпуса.³⁰ У ратним мемоарима Сулејмана Будаковића, тадашњег наченика штаба 2. корпуса, наводи се да је у нападу на шири рејон Возуће само из ове формације учествовало око 6.000 бораца, док су напад пратиле још три бригаде са око 2.500 бораца, које су имале задатак да запосједају и осигуравају новоослобођене просторе. Исти аутор је истицао и да су муслиманске снаге у овом нападу располагале огромном количином артиљеријског оруђа.³¹

У поменутој заповијести за напад наведено је и да у оквиру моралног обезбјеђења борбених дејстава треба извршити морално-психолошке припреме у јединицама. Посебно је наглашено да треба истицати дотадашње успјехе у борби и избацивање из строја значајног дијела снага „српско-црногорског агресора”. Посебно је интересантан сљедећи дио наредбе о моралном обезбјеђењу борбених дејстава: „Кроз ангажовање вјерских радника – имама и бораца из Одрета „Ел муџахидин” извести дообуку са бораچким саставом који учествује у нападним б/д, посветити пуну пажњу истицању ислам-

²⁸ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00505, ARBiH, Komanda 35. dKoV, Zapovijest za napad, Strogo povjerljivo br. 02/2-1-000-914/95, 25.08.1995, 2-3.

²⁹ Исто, 2-3, 12.

³⁰ „Vozuca ,95 Alija Izetbegovic”, <https://www.youtube.com/watch?v=dIg57F8w5hw> (приступљено 27.08.2024).

³¹ Sulejman Budaković – Tetak, *Mostar i 4. korpus Armije RBiH u odbrambeno oslobodilačkom ratu: 1992-1994. godina: sjećanja* (Tuzla: Sulejman Budaković, 2021), 160-161, 282.

ског морала, нужности и обавезе борбе за циљеве опстанка властите државе и народа који се бори за Р БиХ”.³²

Главни удар нападача у рејону Паљеника требало је да заустави 800 српских војника који су се налазили на том подручју. Знатан дио тих бораца припадао је 1. србачкој лакој пјешадијској бригади, која је раме уз раме са локалним становништвом дужи период бранила овај дио Републике Српске. Да је и даље постојало неповјерење између муслиманског војног врха и Хрватског вијећа одбране (ХВО), упркос озваниченом ратном савезништву, свједочи и један од докумената сачињених у 35. дивизији АРБиХ у којем се изражава бојазан да би јединице ВРС могле сазнати за припрему нападне операције управо преко контаката са јединицама ХВО-а.³³

Три батаљона 4. озренске лаке пјешадијске бригаде, коју је чинило 1.120 бораца са подручја Возуће, Свињашнице, Лозне и околних мјеста, контролисала су линију одбране дугу око 30 километара, на сјевероисточном дијелу возућког ратишта. На положајима од Паљеника до ријеке Криваје смјештени су били припадници 2. батаљона 1. србачке лаке пјешадијске бригаде под командом капетана Зорана Ђукића. Десно од њих, према Боровцима, линију одбране контролисали су припадници Центра служби безбједности Добој и 3. батаљон Србачке бригаде. Велику зону одговорности, дужине 14 километара (од ријеке Криваје, преко Чукуре до Каменичке Премети), бранила су 542 припадника тек оформљене комбиноване 14. српске лаке пјешадијске бригаде ВРС. У њен састав ушли су дијелови 16. крајишке моторизоване бригаде, 2. крајишке бригаде, 1. теслићке бригаде и других крајишких јединица, који се до тада нису познавали, што је знатно отежавало њихово дјеловање. Осим тога, нису добро познавали ни терен на који су били упућени.³⁴

Посебно је интересантна чињеница да је у заповијести за нападна дејства на возућком ратишту, коју је потписао командант 2. корпуса АРБиХ, бригадир Сеад Делић, истакнута наредба да се након спајања са јединицама 3. корпуса настави са „чишћењем – ослобађањем Озрена”. Ову заповијест је одобрио и командант АРБиХ,

³² MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00505, ARBiH, Komanda 35. dKoV, Zapovijest za napad, Strogo povjerljivo br. 02/2-1-000-914/95, 25.08.1995, 10.

³³ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 01061, ARBiH, Komanda 35 dKoV, Naredenje za borbu načelnika artiljerije 35. dKoV, 26.08.1995, 1-2.

³⁴ Ненад М. Цвјетковић, *н.д.*, 444-446; Алекса Радишић и др., *Теслић у одбрамбено-отаџбинском рату (1992-1995)* (Бања Лука: Борачка организација Републике Српске; Теслић: Општинска борачка организација, 2018), 195.

генерал Расим Делић.³⁵ Муслиманско војно руководство је сматрало потпуно легитимним чином заузимање територије која је готово у потпуности насељена српским живљем.

Командне структуре АРБиХ придавале су одреду „Ел муџахедин“ огроман значај; често се дешавало да је руководећи кадар овог одреда имао већу моћ одлучивања у односу на локалне официре. О томе свједочи документ у коме се једној од јединица које су требале узети учешће у нападу на шири рејон Возуће наређује да се приступи извршењу добијених задатака по захтјевима и на начин на који то одреди командни кадар одреда „Ел муџахедин“. Чинило се као да војни врх АРБиХ ни на који начин не смије да се супротстави страним добровољцима у својим редовима. Био је спреман чак и да им препусти одлучивање у неким од најдетаљније планираних акција.³⁶

Са друге стране, крајем августа 1995. године јединице ВРС су се нашле у до тада најтежем положају од почетка рата, с обзиром на то да је у том периоду НАТО отпочео акцију масовног бомбардовања РС, под кодним именом „Операција намјерна сила“ (енг. *Operation Deliberate Force*). Она је трајала 16 дана, од 30. августа до 14. септембра 1995. године. Званичан повод за до тада најмасовнију ваздушну операцију у Европи од завршетка Другог свјетског рата била је експлозија на тржници „Маркале“ у центру Сарајева, која се догодила 28. августа 1995. године, при чему је смртно страдало 37 лица. Овај догађај изазива и данас бројне контроверзе, а западне силе су тада тврдиле да је ВРС искључиви кривац. Руководство НАТО-а је одлучило да српска страна због тога мора бити кажњена, па су ваздушни удари започели веома брзо.³⁷

На стање у српским јединицама у ширем рејону Возуће у огромној мјери утицало је НАТО бомбардовање релеја „Краљица“ на Озрену, које се догодило 7. септембра 1995. године. Овај објекат је био чвориште везе ВРС, с тим да су га користиле и цивилне власти. Приликом овог напада погинуло је пет лица српске националности, док је једно повријеђено. Усљед дејстава НАТО-а уништена је и радио-станица на Озрену. Прекид везе са Озреном изазвао је осјећај

³⁵ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00402, ARBiH, Komanda 2. korpusa, Zapovijest za ofanzivna b/d 2. K. na dijelu ozrenskog ratišta, broj 02/1-746/13, 2.

³⁶ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00465, ARBiH, Komanda 35. divizije KoV, Dopuna zapovijesti za napad komandanta 35. dKoV, Str. pov. br. 02/2-1-000-1006/95, 07.09.1995.

³⁷ Милорад Којић и др., *Намјерном силом на Републику Српску* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2023), 61–62, 85.

потиштености код српских бораца на возућком ратишту, јер су били готово потпуно одсјечени од остатка РС.³⁸ У нападима на поједине циљеве у Републици Српској авијација НАТО-а користила је и муницију са осиромашеним уранијумом, а једна од таквих мета налазила се и у околини Возуће.³⁹

Тадашњи предсједник Предсједништва РБиХ, Алија Изетбеговић, истицао је да су ваздушни удари авијације НАТО-а значајно утицали на одбрамбени систем српских снага. Наглашавао је да је тиме јединицама АРБиХ било знатно олакшано извршавање акција.⁴⁰ Муслимански војни и политички врх је од самог почетка рата очекивао војно укључивање западних сила у разрешење сукоба, а када је до њега заиста дошло покушано је координисано дјеловање на терену између НАТО снага и јединица АРБиХ. Сам Расим Делић је у једном од својих интервјуа саопштио да су контакти између њега и НАТО команде били свакодневни, посебно током бомбардовања српских положаја од стране авијације НАТО-а. Он је командним структурама НАТО-а преносио информације о ефекту који је бомбардовање имало на извођење акција АРБиХ.⁴¹ У дјелу чији је састављач CIA (обавјештајна агенција Сједињених Америчких Држава, прим. аут.) истакнут је неспретан одговор представника Уједињених нација (УН) на оптужбе српске стране да је бомбардовање РС било у служби помоћи јединицама АРБиХ.⁴²

Захваљујући оперативном раду, браниоци Возуће имали су сазнања о предстојећем нападу АРБиХ. Због тога је 4. озренска лака пјешадијска бригада упутила захтјев за помоћ Оперативној групи (ОГ) Добој. С обзиром на то да одговор није стигао, 8. септембра сазван је састанак команде ове бригаде на којем је требало да се одлучи шта да се чини у ситуацији када су браниоци Возуће, након више од

³⁸ Исто, 116-120; Ђуро Бороња, *Ваздухопловство и противваздушна одбрана у Одбрамбено-отаџбинском рату 1992-1995*. (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022), 45; Живомир Нинковић, *Ваздухопловство и противваздушна одбрана Војске Републике Српске у рату 1992-1995. године* (Зворник: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, 2021), 126.

³⁹ Немања Вујић, *н.д.*, 121.

⁴⁰ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis* (Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001), 205.

⁴¹ Arijana Saračević, „Armija RBiH ide dalje“, *Prva linija*, 1. oktobar/listopad 1995, 6.

⁴² CIA, *Balkan battlegrounds: a military history of the Yugoslav conflict, 1990-1995*, Vol. I (Washington, DC: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, 2002), 386.

три године одбране својих домова, остављени на милост и немилост свом ратном противнику. Коначна одлука је била да борци и овога пута остану да бране свој завичај. Знатан дио цивила је у вријеме жестоких напада муслиманских снага током 1994. године већ био напустио долину Криваје.⁴³

Крах одбране Возуће

Иако је било предвиђено да почне пар дана раније, силовит пјешадијски и артиљеријски напад јединица АРБиХ на возућком ратишту отпочео је 10. септембра 1995. године у 06:00 часова. Објекат Паљеник заузет је за веома кратко вријеме, при чему је био убијен велики број припадника 1. србачке лаке пјешадијске бригаде. Напад на овом правцу извели су припадници одреда „Ел муџахедин“.⁴⁴ Већ до 10:00 часова истог дана муслиманске снаге заузеле се велики број значајних објеката, а јединице ВРС налазиле су се у расулу.⁴⁵

Јединице 2. корпуса АРБиХ су на свом правцу напада успјеле овладати свим значајнијим објектима који су се налазили под контролом српских формација. Заузет је био и већи број српских села.⁴⁶ Готово без престанка се одвијала комуникација између команданата 2. и 3. корпуса АРБиХ око даљих дејстава.⁴⁷

Без обзира на изузетно тешко стање у српским редовима, панику и дезорганизацију, нанесени су значајни губици противничкој страни. У одреду „Ел муџахедин“ је тог 10. септембра погинуло више врло младих бораца који су били поријеклом из Босне и Херцеговине.⁴⁸ Неке од јединица АРБиХ изражавале су незадовољство понашањем

⁴³ Ненад М. Цвјетковић, *н.д.*, 447-448, 267.

⁴⁴ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, ARBiH, 3. korpus, Operativni dnevnik osmatračnice komandanta, 10.09.1995, 3-4; Виктор Нужић, Дарио Новковић и Мирослав Љубојевић, *Страдање Српчана на озренско-возућком ратишту* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица; Србац: Општина Србац, Борачка организација Општине Србац, 2018), 36.

⁴⁵ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00512, ARBiH, Komanda 3. korpusa, Ratni dnevnik 3. korpusa od 26.08 do ..., 10.09.1995, 15-16.

⁴⁶ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00407, Vojska Federacije BiH, Komanda 2. korpusa, Operativno-taktička analiza „Osloбадање Vozуће i Ozrena“ („Uragan-95“), decembar 1999, 6.

⁴⁷ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, ARBiH, 3. korpus, Operativni dnevnik osmatračnice komandanta, 10.09.1995, 7-9.

⁴⁸ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00112, ARBiH, 3. korpus, Uvјerenje o pogibiji, Broj 11/04-2-1296, 15.09.1995; ARBiH, 3. korpus, Uvјerenje o pogibiji, Broj 11/04-2-1295, 15.09.1995; ARBiH, 3. korpus, Uvјerenje o pogibiji, Broj 11/04-2-1294, 15.09.1995; ARBiH, 3. korpus, Uvјerenje o pogibiji, Broj 11/04-2-1293, 15.09.1995.

припадника одреда „Ел муџахедин“. У њиховим наводима се истиче да муџахедини нису исказивали поштовање према застави РБиХ, а хтјели су чак и да је спале, јер да су сматрали да то није исламска заставица. Незадовољство је постајало још веће услед чињенице да муџахедини нису имали повјерења у борце и руководство АРБиХ.⁴⁹

Грчевита борба припадника ВРС за очување својих положаја овога пута није била довољна. У послеподневним часовима 10. септембра 1995. године муслиманске снаге су преузеле контролу над Возућом, једним од симбола одбране РС.⁵⁰ Возућки ратници овога пута нису успјели одолети нападима вишеструко бројнијих јединица противника; велики број њих био је заробљен док су бранили своје домове свједочили о крају вишегодишње успјешне одбране српских положаја у долини Криваје.⁵¹ Већ у 16:00 часова истог дана командант 3. корпуса АРБиХ - Сакиб Махмуљин, одржао је у узетој Возући говор у коме се завхалио својим борцима на успјешно обављеном „ослобођењу најјачег четничког упоришта“. У ратном дневнику 3. корпуса наведено је да је већ током првог дана офанзивних дејстава „убијено преко 200 четника, а заробљено неколико десетина четника“.⁵²

Истог дана, у предвечерје, дошло је до спајања јединица 2. и 3. корпуса АРБиХ, што је био један од примарних циљева покренуте операције. Успостављена је и нова линија: Модра стијена – Мрамор – Висић, а муслиманске снаге припремале су се за даља дејства ка дубини Озрена.⁵³ Иако у стању потпуне агоније и дезорганизованости, браниоци Возуће наносили су губитке и заробљавали противнике током сопственог повлачења.⁵⁴ На сваки могући начин покушавало се обезбиједити што сигурније повлачење војске и преосталог дијела цивилног становништва.

⁴⁹ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00592, ARBiH, 3. korpus, Odjeljenje službe bezbjednosti, Dnevni izvještaj, Broj 03/1-269-242, 15.09.1995, 2.

⁵⁰ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00512, ARBiH, Komanda 3. korpusa, Ratni dnevnik 3. korpusa od ..., 10.09.1995, 17.

⁵¹ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, ARBiH, 3. Korpus, Odjeljenje službe bezbjednosti, Broj 03/1-163-354, 19.09.1995, 1–3.

⁵² MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00512, ARBiH, Komanda 3. korpusa, Ratni dnevnik 3. korpusa od 26.08 do ..., 10.09.1995, 17–18.

⁵³ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00407, Vojska Federacije BiH, Komanda 2. korpusa, Operativno-taktička analiza „Oslobađanje Vozuće i Ozrena“ („Uragan-95“), decembar 1999, 6.

⁵⁴ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00422, ARBiH, Komanda 2. korpusa, Dnevni borbeni izvještaj, Str. pov. br. 02/IKM-746/36-249, 11.09.1995, 1–2.

Паника која је настала међу цивилима и код дијела српских бораца који су бранили положаје на возућком ратишту почела се ширити и међу српским народом у селима широм Озрена. То је довело до исељавања дијела становништва из појединих озренских села ка Добоју.⁵⁵ Овај процес је нарочито узео маха након што су 11. септембра 1995. године муслиманске снаге овладале објектима Кврга, Плаветно брдо, Кремен, те наставиле са продором ка дубини Озрена. За српске јединице на озренско-возућком ратишту посебан проблем био је и што су у борбеним дејствима муслиманске снаге заплијениле огромне количине оружја, муниције и транспортних средстава.⁵⁶

Срби који су се извлачили из Возуће покушавали су се домоћи територије под контролом ВРС на Озрену. Била је то једина могућност за спасавање из непријатељског окружења у коме су се нашли. Новинске екипе су тих дана свједочиле о срећи оних који су у овој намјери успјели.⁵⁷ Ипак, ове колоне становништва које су се повлачиле ка слободној српској територији стварале су проблем јединицама ВРС које су намјеравале организовати нове линије одбране на озренско-возућком ратишту.⁵⁸

Након заузимања Возуће, муслиманске борце је посјетио и Алија Изетбеговић, који је том приликом говорио да је „на Возућој сломљена кичма четничког непријатеља”, те да су они који су извршили тај задатак показали „модел борбе како се та кичма може и даље ломити да би се ослободила Босна и Херцеговина”.⁵⁹ Он се том приликом састао са командантима АРБиХ који су руководили операцијом заузимања Возуће и околине, међу којима су се налазили и представници одреда „Ел муџахедин” који су извршили страшне злочине над заробљеним српским борцима и цивилима. Три заробљене жене биле су малтретиране и силоване, док су двојица заробљених српских бораца ликвидирани на путу ка сабирном центру у селу Кестен, који је организован за прихват заробљених припадника ВРС. У овом објекту била је смјештена група од 52 заробљеника, који су подвр-

⁵⁵ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00423, RBiH, Generalštab Armije, Uprava za operativno planiranje, Stanje na ratištu BiH za 11.09.1995. godine, Str. pov. br. 2/21-255, 12.09.1995, 1.

⁵⁶ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00405, RBiH, Generalštab ARBiH, Uprava za moral, Informacije o uspjesima jedinica 2., 3. Korpusa i 28. dKoV Armije RBiH na vozučko-ozrenskom bojištu, Pov. broj 6/1330, 12.09.1995.

⁵⁷ Горан Маунага, „Међу неуништивим”, *Српска војска*, 03.11.1995, 21.

⁵⁸ Мирко Тепшић и др., *2. оклопна бригада* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2023), 263.

⁵⁹ Kosta Nikolić, *n.d.*, 475.

гнути најстрашнијим методама мучења, а потом су пребачени у логор Каменицу (општина Завидовићи). Током наредног периода, сва заробљена лица у овом логору била су ликвидирана. То, нажалост, нису биле једине групе заробљених српских бораца.⁶⁰

С обзиром на тортуру коју су доживјеле групе заробљених припадника ВРС, борци и цивили који су се повлачили ка територијама под српском контролом на Озрену пролазили су кроз праву агонију. Наиме, није било једноставно снаћи се у шумовитом простору планине Озрен, а непрестано је вребала опасност од засједа муслиманских снага. Од чега су бјежали најјасније се може разумјети из изјаве једног од локалних припадника одреда „Ел муџахедин“: „Гледао сам како странац заробљеном Србину сјече главу моторном пилом“.⁶¹ Велики број лица српске националности заробљен је и у рејону села Лозна.⁶² Старији становници, који нису имали снаге да се извуку ка Озрену, страдали су на кућном прагу.⁶³

Тек након што се већина поменутих догађаја већ одиграла, Алија Изетбеговић је командантима, командирима и борцима АРБиХ 18. септембра 1995. године упутио акт у коме се критикује понашање супротно одредбама Женевске конвенције о правима ратних заробљеника. Наглашено је да је такво опхођење бораца АРБиХ недопустиво.⁶⁴ Нажалост, било је прекасно, јер су бројни злочини над заробљеним припадницима ВРС већ били почињени.

Из разговора које је Изетбеговић водио са командантима АРБиХ у Возући, након што је ово мјесто било заузето, може се закључити да је он имао посебне планове за простор у долини Криваје. Распитивао се о сигурности Возуће и о потенцијалним могућностима за контраудар српских снага. Тражио је од својих команданата гаранције да је тај простор безбједан, како би се ту могле населити муслиманске избјеглице са простора Сребренице и Жепе. Недуго након заузимања Возуће и једног дијела Озрена, у Генералштабу АРБиХ су наводили

⁶⁰ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, Presuda od 15. septembra 2008, 89–105.

⁶¹ Виктор Нужић, Дарио Новковић и Мирослав Љубојевић, *н.д.*, 39; Драга Мاستиловић, *Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку* (Београд: Установа Републике Српске у Србији, Удружење „Српско-руски мост“, 2017), 226; Немања Вујић, *н.д.*, 123.

⁶² Мирослав Тохол, *Црна књига: патње Срба у Босни и Херцеговини 1992-1995*, Св. 2 (Цетиње: Светигора, 2000), 346–347.

⁶³ Немања Вујић, *н.д.*, 124.

⁶⁴ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 01081, RBiH, Generalštab Armije, Uprava službe vojne bezbjednosti, Postupanje u skladu sa Ženevskim konvencijama prema zarobljenim pripadnicima agresorskih formacija, zadatak, Broj 7-1/25-115, 24.09.1995.

да је на то подручје могуће населити „тридесетак хиљада становника који су прогнани са привремено окупираних територија РБиХ”.⁶⁵ Да би се такве намјере спровеле у дјело, неопходно је било протјерати српско становништво, што је и учињено.⁶⁶

Према процјенама Генералштаба АРБиХ, до 16. септембра 1995. године заузето је било 250 км² на озренско-возућком дијелу ратишта, од чега су 140 км² заузеле јединице 3. корпуса, а 110 км² јединице 2. корпуса. Посебно је наглашено да су ослобођене путне комуникације Зеница – Жепче – Завидовићи – Бановићи – Тузла и Завидовићи – Маглај, те да је пут из Зенице за Тузлу скраћен за око 100 километара. Истакнуто је и да повлачење српских снага у дубину Озрена омогућује покретање индустријских капацитета у Завидовићима и Маглају.⁶⁷

У командним структурама АРБиХ су инсистирали на сређивању заплијењене документације ВРС, како би се на основу ње дошло до важних оперативних података који би донијели предност снагама нападача у даљим акцијама. Осим тога, посебно је наглашавано да испитивање ратних заробљеника требају вршити старјешине из обавјештајних органа, а затим органи војне безбједности.⁶⁸

Припадници службе војне безбједности 3. корпуса АРБиХ успјели су пресрести писма која је након борби за Возућу непознатом примаоцу слао Абу Харис, припадник одреда „Ел муџахедин”. Посебно је интересантно да је наводио како се у овим борбама АРБиХ налазила под командом одреда „Ел муџахедин”. У једном од писама наведен је и списак са именима 21 погинулог припадника овог одреда у борбама на возућком ратишту.⁶⁹

⁶⁵ „Vozuca ,95 Alija Izetbegovic”, <https://www.youtube.com/watch?v=dIg57F8w5hw> (приступљено 27.08.2024); MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00411, RBiH, Generalštab ARBiH, Uprava za moral, Informacija o obilasku jedinica ARBiH koje su učestvovalе u posljednjim oslobodilačkim dejstvima, od strane k-danta GŠARBiH armijskog generala Rasima Delića, Pov. broj. 6/1434, 24.09.1995.

⁶⁶ Бојан Димитријевић, „Војска брза као вјетар”: Војска Републике Српске у рату 1992–1995. (Бања Лука: Архив Републике Српске и Удружење архивских радника Републике Српске, Нови Сад: Архив Војводине; Београд: Институт за савремену историју, 2023), 358.

⁶⁷ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00406, RBiH, Generalštab Armije, Najnoviji rezultati Armije RBiH, Broj 1-1/1260-1, 16.09.1995, 3.

⁶⁸ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00805, ARBiH, Komanda 35. divizije, Komanda 328. bbr, Postupak sa zaplijenjenom dokumentacijom i ratnim zarobljenicima, Naređenje, Str. pov. br. 02/2-1149/95, 14.09.1995.

⁶⁹ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00669, ARBiH, 3. Korpus, Odjeljenje službe bezbjednosti, Odred „El mudžahedin”, operativna saznanja, Broj 03/1-174-223, 16.09.1995, 1–3.

У анализи операције „Ураган-95”, коју су након рата сачинили у Команди 2. корпуса, наведено је да су током њеног извођења погинула 104 борца из ове формације. Теже рањених било је 218, док је 456 бораца лакше рањено. У овој анализи је процијењено да је број губитака у српским редовима износио око 750 лица.⁷⁰ Међутим, тачан број погинулих припадника 3. корпуса у овим борбеним дејствима никада није утврђен. Према подацима које у свом дјелу о овим догађајима износи истраживач овог простора, Ненад Цвјетковић, у обручу Возуће приликом извођења операција „Ураган-95”, односно „Фарз-95”, погинуло је или нестало 238 српских бораца. У периоду који је уследио након завршетка ових борбених дејстава, српска страна је установила да се 469 лица сматра несталим на поменутом подручју. Међу њима је био велики број заробљеника, од којих је знатан дио након рата ослобођен. Ипак, многа лица српске националности, која су нестала у ширем рејону Возуће септембра 1995. године, ни до данас нису пронађена.⁷¹

Највећи дио српске имовине на заузетом подручју муслиманске формације су опљачкале и уништиле. Манастир посвећен Светој Тројици крај ријеке Возућице био је похаран и девастиран. Сличну судбину доживјеле су и црква Светог великомученика Георгија у Стогу, као и све друге цркве на овом подручју. Осим тога, рушени су и девастирани споменици на православним гробљима.⁷² Одред „Ел муцахедин”, који је одиграо једну од најзначајнијих улога у муслиманском нападу на ово подручје, као и у почињеним злочинима, био је похваљен за своје дјеловање од Генералштаба АРБиХ. Генерал Расим Делић је након завршетка рата значком „Златни љиљан” одликовао 11, а признањем „Сребрни штит” девет припадника овог одреда.⁷³

Командни кадар АРБиХ је сматрао да догађаји на озренско-возућком ратишту требају бити увертира за заузимање Добоја.⁷⁴ Међутим, локалне озренске јединице, уз велику помоћ 2. оклопне бри-

⁷⁰ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00407, Vojska Federacije BiH, Komanda 2. korpusa, Operativno-taktička analiza „Oslobođanje Vozuće i Ozrena” („Uragan-95”), decembar 1999, 11.

⁷¹ Ненад М. Цвјетковић, *н.д.*, 534–539.

⁷² Исто, 543; Мирослав Тохољ, *Црна књига: патње Срба у Босни и Херцеговини 1992-1995*, Св. 1 (Цетиње: Светигора, 2000), 563; Слободан Милеуснић, *Духовни геноцид: преглед порушених, оштећених и обесвећених цркава, манастира и других црквених објеката у рату 1991–1995 (1997)* (Београд: Музеј Српске православне цркве, 1997), 63; Немања Вујић, *н.д.*, 125.

⁷³ Kosta Nikolić, *н.д.*, 477, 480.

⁷⁴ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00406, R BiH, Generalštab Armije, Najnoviji rezultati Armije R BiH, Broj 1-1/1260-1, 16.09.1995, 2.

гаде, успјеле су се консолидовати и зауставити повлачење. Линија одбране је успостављена недалеко од манастира Светог Николе на Озрену, који представља најважнији духовни центар за српски народ на овом подручју и свједочи о њиховом вишевијековном присуству у овим крајевима. Јединице ВРС нису дозволиле да још једна српска светиња дође под контролу муслиманских снага, па је уз велике напоре овај дио Озрена сачуван. Борбе на Озрену окончане су склапањем примирја 12. октобра 1995. године. Дејтонски мировни споразум, потписан 21. новембра исте године, овјерио је етничко чишћење извршено у долини Криваје и једном дијелу Озрена који су припали Федерацији Босне и Херцеговине (ФБиХ). Манастир на Озрену остао је, ипак, у оквирима Републике Српске.⁷⁵

Неповољан расплет ратне ситуације за српску страну у ширем рејону Возуће и дијела Озрена био је једна од тема анализираних у Команди Првог крајишког корпуса ВРС. Анализу о узроцима и посљедицама непријатељских дејстава генерал-потпуковник Момир Талић, командант Првог крајишког корпуса, упутио је Главном штабу ВРС 2. новембра 1995. године. У њој је наведено да су српске снаге на поменутом подручју биле изузетно исцрпљене због дуготрајне одбране велике зоне одговорности и непрекидних напада противника. Постојање мјешовитих састава у овом рејону отежавало је руковођење и командовање. У анализи су поменути и бројни други мањи проблеми са којима су се суочавале српске снаге на овом подручју. Посебно је истакнуто да је један од важних узрока губитка територије била чињеница да је цивилно становништво претходно у потпуности напустило Возућу и друга околна мјеста. Наглашено је и да су јединице са територије општина Лукавац (2. озренска лака пјешадијска бригада), Маглај (3. озренска лака пјешадијска бригада) и Завидовићи (4. озренска лака пјешадијска бригада) биле препуштене саме себи, с обзиром на то да су органи власти тих општина били „фиктивно формирани без икаквих могућности да воде материјалну бригу о јединицама и цивилном становништву, а посебно о бризи породица бораца, што је индиректно утицало на енорман број дезертера из наведених јединица, уплитање у руковођење и командовање, као и утицај на морал бораца за одбрану српских простора.”⁷⁶

⁷⁵ Немања Вујић, *н.д.*, 125; Ненад М. Цвјетковић, *н.д.*, 523; Мирко Тепшић и др., *н.д.*, 263–270.

⁷⁶ Горан Латиновић, „Губитак територија 1995. у извјештајима и анализама Војске Републике Српске”, у: *Тридесет година Републике Српске (1992–2022): искуства*

Посебан проблем за српску страну стварала је и информативна блокада и веома јака пропаганда ратних непријатеља. Поједине јединице ВРС на озренско-возућком ратишту самовољно су напуштале борбене положаје, а разлоге за такво поступање Команда Првог крајишког корпуса видјела је у нефункционисању руковођења и командовања, самовољи појединих група и неангажовању најодговорнијих старјешина у одсудним моментима. Поједине јединице напуштале су положаје без ичијег наређења, као и без контакта са противником, иако су у тим тренуцима имале довољно муниције, хране и средстава везе, а неке од њих у првој фази дејстава чак нису имале ни губитака у живој сили.⁷⁷

За ратне злочине почињене у долини Криваје осуђени су неки од команданата у АРБиХ. Генералу Расиму Делићу је, 15. септембра 2008. године, у Хашком трибуналу изречена затворска казна у трајању од три године, док је генерала Сакиба Махмуљина Суд БиХ другостепеном пресудом, изреченом 28. априла 2022. године, правоснажно осудио на осам година затвора. Махмуљин је недуго након тога, под сумњивим околностима, напустио Босну и Херцеговину и отишао у Турску „на лијечење”.⁷⁸

У долину Криваје се након рата вратио веома мали број Срба. Најјасније свједочанство о томе дају резултати пописа за Возућу, која је била једно од најбројнијих српских насеља на овом подручју. По попису из 1991. године у Возући је живјело 1.305 Срба, док их је 2013. године пописано свега 47.⁷⁹ Посљедњих година, у знак сјећања на страдање и прогон Срба са овог простора, организује се „Марш стазом егзодуса”, чији учесници симболично прелазе пут од Тумара до Стога. Тим истим путем повлачио се српски народ из долине Криваје, напуштајући своје домове. Учесници овог марша исказују посебно незадовољство због чињенице да тијела многих Срба са овог простора ни до данас нису пронађена.⁸⁰

прошлости и изазови будућности. Зборник радова са научног скупа, гл. и одг. уредник Душан Павловић (Бања Лука: Центар за друштвено-политичка истраживања Републике Српске, 2023), 84-85.

⁷⁷ Исто, 85.

⁷⁸ https://www.glassrpske.com/cir/novosti/vijesti_dana/sud-bih-mahmuljin-nije-upucen-na-izdrzavanje-kazne-jer-je-na-lijecenju/428800 (приступљено 29.8.2024).

⁷⁹ <http://www.statistika.ba/?show=12&id=11177> (приступљено 29.8.2024).

⁸⁰ <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=525950> (приступљено 29.8.2024).

Закључна разматрања

Од самог почетка рата, простор у долини Криваје био је од изузетне стратешке важности за ВРС, али и за АРБиХ. На том подручју уточиште је нашао велики број Срба из различитих крајева средње Босне. Уз повремену подршку осталих јединица ВРС, ослоњени на српске борце са Озрена, браниоци Возуће су преко три године успјевали да одоле нападима знатно бројнијих муслиманских снага. Због своје упорне одбране, али и стратешког значаја, ово мјесто је добило велику медијску и политичку пажњу.

Од самог почетка рата Срби са овог подручја су се одлучили за дефанзивну стратегију. Сарадња војних и цивилних органа власти омогућавала је борцима овог краја прилично успјешно вођење рата. Ипак, како је вријеме одмицало напади снага АРБиХ постајали су све жешћи, а губици у српским редовима су се повећавали. Иако исцрпљени дуготрајним борбама са неупоредиво бројнијим противником, браниоци Возуће нису хтјели да се повуку и оставе своје домове небрањеним.

Посебну тешкоћу представљало је укључивање одреда „Ел муџахедин“ у рат на овом подручју. Бомбардовање српских положаја које је вршио НАТО искористиле су муслиманске снаге, с намјером да овладају долином Криваје. Нападна акција јединица АРБиХ усмјерена ка ширем рејону Возуће, која је почела 10. септембра 1995. године, била је убједљиво највећа до тада на овом подручју. Јединице ВРС нису успјеле издржати. Извршено је повлачење ка Озрену, а огроман број бораца и цивила био је заробљен, а недуго након тога и погубљен на најбруталнији начин. Највећа злодјела чинили су добровољци из исламских земаља који су се борили у одреду „Ел муџахедин“.

Свим овим догађајима руководио је политички врх РБиХ. Сам Алија Изетбеговић је имао намјеру да на освојено подручје насели муслиманске избјеглице из Сребренице и Жепе, а да би се то остварило неопходно је било да се Срби етнички очисте са овог простора, у чему се и успјело. Број Срба у долини ријеке Криваје сведен је данас на ниво статистичке грешке. Током муслиманског напада на овај простор пљачкана је и уништавана српска имовина, а слично се догодило и са православним црквама и другим вјерским објектима које су Срби кроз вијекове подизали и чували. Нападаци су уништавали и православна гробља. Жељело се избрисати чак и сјећање на српско постојање на овом подручју. Ипак, код Срба из овог краја раз-

вијена је култура памћења на догађаје из јесени 1995. године, али и троипогодишњу херојску одбрану долине Криваје.

Извори и литература

Необјављени извори

Onlajn arhiva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), Objedinjeni sudski spisi (OSS), IT-04-83: Delic.

Објављени извори

Nacionalni sastav stanovništva: rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991. Sarajevo: Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, 1993.

Интернет извори

„Vozuca ‘95 Alija Izetbegovic”, <https://www.youtube.com/watch?v=dIg57F8w5hw> (приступљено 27.08.2024).

https://www.glassrpske.com/cir/novosti/vijesti_dana/sud-bih-mahmuljin-nije-upucen-na-izdrzavanje-kazne-jer-je-na-lijecenju/428800 (приступљено 29.8.2024).

<https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=525950> (приступљено 29.8.2024).

<http://www.statistika.ba/?show=12&id=11177> (приступљено 29.8.2024).

Мемоаристика

Budaković, Sulejman – Tetak. *Mostar i 4. korpus Armije RBiH u odbrambeno oslobodilačkom ratu: 1992 – 1994. godina: sjećanja.* Tuzla: Sulejman Budaković, 2021.

Izetbegović, Alija. *Sjećanja: autobiografski zapis.* Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001.

Штампа

Prva linija, Sarajevo, 1995.

Српска војска, Сарајево, 1995.

Литература

Бероња, Ђуро. *Ваздухопловство и противваздушна одбрана у Одбрамбено-отаџбинском рату 1992–1995*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.

Боројевић Данко и Драги Ивић. *Војска Републике Српске: 12. мај 1992 – 31. децембар 1995*. Београд: Српски ратни ветерани општине Чукарица, 2014.

Вујић, Немања. „Егзодус Срба из долине Криваје 1992-1995”. У: *Хумски зборник 2. Српски идентитет и историјски процеси*. Уредник Симо Радић, 116–129. Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2024.

Димитријевић, Бојан. *„Војска брза као вјетар”: Војска Републике Српске у рату 1992–1995*. Бања Лука: Архив Републике Српске и Удружење архивских радника Републике Српске, Нови Сад: Архив Војводине; Београд: Институт за савремену историју, 2023.

Димитријевић, Бојан. *Генерал Младић и Војска Републике Српске*. Београд: *Catena mundi*, Институт за савремену историју, 2019.

Ђуровић, Катарина. *„Учешће муџахедина у грађанском рату у Босни и Херцеговини деведесетих година двадесетог века”*. Мастер рад, Универзитет у Београду, Академске студије Тероризам, организовани криминал и безбедност, 2019.

Којић, Милорад, Невенко Врањеш, Виктор Нуждић, Дарио Новковић. *Намјерном силом на Републику Српску*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2023.

Латиновић, Горан. „Губитак територија 1995. у извјештајима и анализама Војске Републике Српске”. У: *Тридесет година Републике Српске (1992–2022): искуства прошлости и изазови будућности. Зборник радова са научног скупа*. Главни и одговорни уредник Душан Павловић, 71–92. Бања Лука: Центар за друштвено-политичка истраживања Републике Српске, 2023.

Мастиловић, Драга. *Затрирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*. Београд: Установа Републике Српске у Србији, Удружење „Српско-руски мост”, 2017.

Милеуснић, Слободан. *Духовни геноцид: преглед порушених, оштећених и обесвећених цркава, манастира и других црквених објеката у рату 1991–1995 (1997)*. Београд: Музеј Српске православне цркве, 1997.

Nikolić, Kosta. „Mudžahedini u Armiji Bosne i Hercegovine 1992–1995.”. *Istorija 20. veka*, XLI, br. 2, (2023), 455–482.

Нинковић, Живомир. *Ваздухопловство и противваздушна одбрана Војске Републике Српске у рату 1992–1995. године*. Зворник: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета”, 2021.

Нуждић Виктор, Дарио Новковић и Мирослав Љубојевић. *Страдање Српчана на озренско-возућком ратишту*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица; Србац: Општина Србац, Борачка организација Општине Србац, 2018.

Пејић, Ранко. *Срби на Озрену и Возући: живот и страдања*. Београд: Мирослав; Бања Лука: Друштво историчара Републике Српске, 1998.

Радаковић Борис и Јовица Рудић. „Кратак преглед појединих ратних операција 1992–1995. године”. У: *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату: историјски преглед*. Уредник Предраг Лозо, 213–226. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2018.

Радишић, Алекса, Душан Кузмановић, Милорад Купрешак, Лазо Ристић. *Теслић у одбрамбено-отаџбинском рату (1992–1995)*. Бања Лука: Борачка организација Републике Српске; Теслић: Општинска борачка организација, 2018.

Симовић, Владе. „Религијско обликовање бошњачке нације”. *Политеиа*, IV, бр. 8, (2014), 351–369.

Тепшић, Мирко, Драгомир Кесеровић, Стаменко Новаковић, Гојко Кнежевић, Мико Шкорић, Борислав Којић, Младен Ољача, Мирослав Шукало, Мирко Васић, Новак Станић. *2. оклопна бригада*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2023.

Тохол, Мирослав. *Црна књига: патње Срба у Босни и Херцеговини 1992–1995*, Св. 1. Цетиње: Светигора, 2000.

Тохол, Мирослав. *Црна књига: патње Срба у Босни и Херцеговини 1992–1995*, Св. 2. Цетиње: Светигора, 2000.

Цвјетковић, Ненад М. *Битка за Возућу (1992–1995)*, 2. допуњено издање. Београд: Јован Чакаревић; Добој: Удружење Завидовићана, 2024.

CIA. *Balkan battlegrounds: a military history of the Yugoslav conflict, 1990-1995*, Vol. I. Washington, DC: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, 2002.

MA Georgije Vulić, Senior Research Assistant
Institute of Historical Sciences, University of East Sarajevo
Pale, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina
E-mail: georgijevulic999@gmail.com

THE END OF AN EPIC: THE BREAKDOWN OF THE ARMY OF REPUBLIKA SRPSKA IN THE WIDER AREA OF VOZUĆA IN SEPTEMBER 1995

(Summary)

During the first three years of the Defensive-patriotic war, members of the VRS successfully defended their positions in the Krivaja River valley from attacks by Muslim forces. Due to this situation, Vozuća became a symbol of the defense of the Republic of Srpska. However, with the strengthening of Muslim units and the onset of NATO bombing of VRS positions, the defenders of Vozuća faced an extremely difficult situation. In a major offensive by the so-called ARBiH during the autumn of 1995, Vozuća was captured, and the Serbian population fled the Krivaja River valley. During this period, a large number of Serbian prisoners were brutally executed. Significant in this were the volunteers from Islamic countries who joined the ARBiH and operated within the „El Mujahideen” unit. The political leadership of the so-called RBiH, led by Alija Izetbegović, aimed to resettle Muslim refugees from Srebrenica and Žepa in the Krivaja valley. To achieve this, ethnic cleansing of Serbs in the area was necessary. This was accomplished, as there are now virtually no Serbs left in the Krivaja valley. During the Muslim attack on Vozuća and its surroundings, Serbian property

was looted and destroyed. Orthodox churches and cemeteries were also devastated. The attackers intent was evidently to erase any trace of Serbian presence in the area. Nevertheless, the Serbs from the Krivaja valley have managed to develop a culture of memory regarding the events of autumn 1995 and the three-and-a-half-year heroic defense of the Krivaja valley.

KEY WORDS: *Vozuća, offensive, Ozren, NATO, crimes, Mujahideen, Army of Republika Srpska, Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina.*